

Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir

Mustafa KARAGÖZ

Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Tefsir ekollerinin son halkalarından birisini *ictimâî tefsir*, *ictimâî-edebî tefsir* ya da *sosyolojik tefsir* gibi ifadelerle nitelendirilen yaklaşımın oluşturduğu bilinmektedir. Söz konusu yaklaşımın olgusal olarak varlığına ve bu olgudan hareketle bu yönelişe tefsir ekolleri arasında yer verilmesine rağmen, yaklaşımın isimlendirilmesinde bazı problemler olduğunu düşünüyoruz. Zira tasnifler her ne kadar dış dünyadaki varlık düzeniyle birebir örtüşmese ve bir tür izafilik taşısa da, insan zihni dış dünyayı ve olguları tasnif ederek kavrar.¹ Bu açıdan bakıldığında bir olgunun çeşitli yönleri arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulması bakımından, tasnif edilmesi ya da kategorilere ayrılması faydalı bir durumdur. Ancak yapılan tasnifin tutarlı ve en azından kendi içinde bir mantığının olmasına dikkat edilmelidir. Tutarlı olmayan kavram, tanım ve tasniflerden hareketle sağlıklı sonuçları olan ilmi faaliyetlere ulaşmak, sağlam olmayan temeller üzerine bina inşa etmek gibidir.² Bununla birlikte, bu tasniflerin her zaman kesin çizgilere sahip sınırları olduğunu varsaymamak gerekir. Yapılan sınıflandırma, eğer ideolojik vb. nedenden kaynaklanmıyor ya da bu tür çağrışımlar yapma amacı

¹ Salahattin Polat, "Soruşturma", *İslâmiyât*, Cilt: 4, Sayı: 4, Ankara 2003, s. 185-186.

² M. Hayri Kırbaşoğlu, "Soruşturma", *İslâmiyât*, Cilt: 6, Sayı: 4, Ankara 2003, s. 174.

gütmüyorsa, realiteyi daha iyi anlayabilmek açısından önemlidir.³ Yapılan tasnifte önemli olan bir husus da, sınıflandırılarak ayrı birer kategori haline getirilen olgulara verilen adların, yani olguları gösterecek kavramların seçimidir. Bir sınıflandırmaya gidilecekse, bu sınıflandırmayı oluşturan olgulara en uygun düşen ve her olgunun diğerlerinden ayrılan yönünü öne çıkartan kavramların tercih edilerek terimleştirme yapılması, tasnifin amacının gerçekleşmesini sağladığı gibi, anlaşılmasını da kolaylaştırır. Böylece, yapılan soyutlama sayesinde her birimin temel karakteristik özelliğinin daha net bir şekilde ortaya çıkartılması ve “ideal kavram” a ulaşılması mümkün olur. Bu bağlamda tebliğimizin konusunu oluşturan tefsir akımıyla ilgili isimlendirme problemi olduğunu düşünüyoruz.

Akımın isimlendirilmesinde karşımıza çıkan problemlerden biri, tanımla ilgilidir. Bu durumda karşımıza “*ictimâî/sosyolojik tefsir* teriminin tanımı neye göre yapılmaktadır ya da yapılmalıdır?” sorusu çıkmaktadır. Bu sorunun önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü sonuçta toplumdan bağımsız bir tefsir ya da müfessir olmadığı gibi, her müfessir eserini telif ederken, şu veya bu şekilde toplumun ve döneminin ihtiyaç ve problemlerini dikkate almıştır. Buradan hareketle “bütün tefsirler *ictimâî/sosyolojik* değil midir?” sorusu gündeme gelmektedir. Bu bağlamda “*ictimâî/sosyolojik tefsir*” terimleştirilmesi;

- Anlama faaliyetine göre mi?
- Anlayan kişinin, müfessirin uzmanlık alanına ya da yaklaşımına göre mi?
- Yönelişi ortaya çıkartan etkenlerin ve bu etkenler sonucunda ortaya çıkan tefsirlerin ortak özelliğine göre mi yapılmaktadır?
- Ya da, konumuzla ilişkisini kurarak söyleyecek olursak, bu terim sosyolojik metodolojiden beslenen bir yaklaşım biçimini mi temsil ediyor; yoksa bu terimle, müfessir(ler)in sosyal hayattaki duruşuyla da ilişkili olarak toplumsal durumlara duyarlılığına mı işaret ediliyor?

Akımın isimlendirilmesinde karşımıza çıkan bir diğer problem de, isim-içerik uygunluğu sorunudur. İsim-içerik uygunluğu problemi, ekolün *ictimâî tefsir* olarak değil, daha ziyade *ictimâî-edebeî tefsir* ya da *sosyolojik tefsir* şeklinde isimlendirilmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerin telif edilmesinde ya da içeriklerinin şekillenmesinde toplumsal olgu ve problemlerin önemli bir etken olarak belirleyici olduğu kabul edildiğinde *ictimâî tefsir* terimi uygun bir ifade olarak gözükmemektedir. Zira *ictimâî* sözcüğü *toplumsal*

³ Zeki Arslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 457.

anlamını göstermeye elverişli olduğuna göre, toplumsal sorunları dikkate alan ve bunlara çözüm önerileri getirme iddiasında olan yaklaşımı nitelendirmek için *ıçtimâi tefsir* ifadesinin kullanımında herhangi bir sorun yoktur.

Sözkonusu yaklaşımın *ıçtimâi-edebî tefsir* olarak isimlendirilmesi ise, bazı sorunları gündeme getirmektedir. Nitekim bu isimlendirmenin sorunlu olduğuna dikkat çeken ilim adamları olmuştur.⁴ Bu eser ya da fikirlerin *ıçtimâi-edebî tefsir* olarak nitelendirilmesi için, hem sosyal konu ve problemleri çözmeyi gaye edinmiş hem de edebî ağırlıklı olmaları gerekmektedir. Oysa realitenin tam olarak böyle olup olmadığı tartışmalıdır.

Aynı şekilde *sosyolojik tefsir* nitelemesi de bazı sorunlar taşımaktadır. Çünkü '*sosyolojik*' ifadesi '*toplumbilimsel*' anlamındadır. '*Toplumsal*' anlamını ise daha çok '*sosyal*' kelimesi ifade eder. Bu durumda şu sorular gündeme gelmektedir: Toplumsal olgulardan hareketle telif edilmeleri ya da bu olguları problem edinmiş olmaları, sosyolojik yönelişe örnek kabul edilen fikir ve eserlere *sosyolojik tefsir* denilebilmesi için yeterli midir? Bu eserlerde sosyolojinin yöntemleri kullanılmış mıdır? Bu ve benzeri sorulardan hareketle, "*sosyolojinin hangi yöntem ya da yöntemleri kullanılmıştır ki bu akıma sosyolojik deniyor?*" şeklindeki bir soru zihni meşgul etmektedir.

Bu tebliğde, *ıçtimâi tefsirin* daha önce birçok çalışmada ele alınan; önemli temsilcileri, tasvip edilen ya da edilmeyen yönleri gibi hususlar üzerinde durulmayacaktır. Bu yönüyle, *ıçtimâi yaklaşımı* tasvirî ve tanıtıcı olarak incelemeyi amaçlamadığımız çalışmamız, tanım, isim ve içerik uygunluğu bağlamında konuya problematik açıdan yaklaşan bir niteliktedir. Tebliğimizde ilk olarak tanım sorunu üzerinde durulacak, bütün tefsirler bir şekilde toplumdaki bağımsız olmadığı halde, bu yaklaşımın *ıçtimâi tefsir* vb. şekillerde nitelendirilmesinin uygunluğu tartışılacaktır. İsim-içerik uygunluğu bağlamında ise ilk olarak *ıçtimâi-edebî tefsir* daha sonra da *sosyolojik tefsir* ifadesinin uygunluğu tartışılacaktır. Bu bağlamda, sosyolojiyi sadece anket ve mülakat gibi tekniklerin kullanıldığı dar bir alana hapsederek tefsirde *ıçtimâi* yöneliş gerçeğinin yadsınmasının ne derece doğru olduğu tartışılacaktır. Ayrıca sosyolojik tefsirde yöntem ve sosyolojik tefsirin işlevi üzerinde durulacaktır. Sonuç olarak hem *sosyolojik tefsir* nitelemesinin altının doldurulması hem de toplumun tefsir bilgi, algı ve beklentilerinin belirlenebilmesi

⁴ İleride değineceğimiz üzere M. Sait Şimşek sözkonusu isimlendirmenin uygun olmadığını belirtmiştir. bk. M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası, Konya ts., s. 61.

amacıyla tefsir araştırmalarında sosyolojinin verilerinden daha sistematik olarak yararlanılması gerektiğine dikkat çekilecektir.

A. Kavramsal Analiz

Bilindiği üzere, Kur'an tefsirinde, XIX. yüzyılın sonlarında çeşitli nedenlerle gündeme gelen toplumsal sorunların çözümünün ön planda tutulmasını savunan ve bunu eserlerinde uygulamaya çalışan yaklaşım için çeşitli isimler kullanılmaktadır. Bu yöneliş için Zehebî, *İçtimâî-Edebî Yöneliş* adını kullanmış,⁵ bu adlandırma daha sonra bazı ilim adamları tarafından sürdürülmüştür.⁶ Bunun yanı sıra, bu yaklaşım, sadece *ictimâî*⁷ ya da *sosyolojik*⁸ şeklinde de nitelendirilmektedir. Mevcut bu isimlendirmelerden hareketle, *ictimâî*, *sosyal* ve *sosyolojik* terimleriyle ilgili kavramsal analiz yapmayı faydalı görüyoruz.

⁵ bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 3 cilt, Dâru'l-Erkam, Beyrut ts., 2/380.

⁶ Örneğin bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2 cilt, DİB Yayınları, Ankara 1988, 2/467; *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 311.

⁷ Örneğin M. Sait Şimşek, bu yaklaşımı benimseyenlerin, Kur'an'ın dili ve üslubuyla bir dilci ve edebiyatçı gibi ilgilenmemelerinden hareketle, ekolün "*İçtimâî Tefsir Ekolü*" olarak isimlendirilmesinin gerçekçi olmadığını belirtmiştir. bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 61. Muhsin Demirci de ekol için "*İçtimâî Tefsir Ekolü*" ifadesini kullanmıştır. bk. Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 246; Orhan Atalay içtimâî yönelişi müstakil olarak ele aldığı eserinde ekolün adıyla ilgili "ictimâî tefsir" nitelemesini tercih etmiş ve eserinin adında bunu kullanmıştır. bk. Orhan Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı - İçtimâî Tefsir-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004. Davut Aydüz de, içtimâî-edebî tefsirlerin genelde birlikte zikredilmesinden hareketle, üst başlıkta ikisini birden kullanmayı tercih etmiş, ancak bu ikisinin farklı metotlar olduğunu, bu yüzden de iki ayrı alt başlıkta incelediğini belirterek, "İçtimâî Tefsir" ifadesini tercih etmiştir. bk. Davut Aydüz, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul 2004, s. 104. Salih Abdülfettâh Hâlidî de ekol için "ictimâî yöneliş" ifadesini kullanmıştır. bk. Salih Abdülfettâh Hâlidî, *Tarîfu'd-Dârisîn bi Menâhîc'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 2008, s. 568. Hasan Hanefî ise bu yaklaşımı "*İslahatçı Tefsir*" olarak nitelendirmiştir. bk. Fethi Ahmet Polat, "Hasan Hanefî Haseneyn", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Cafer Karadaş), Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 159, 162. Ancak ekole mensup ilim adamlarının en önemli amaçları arasında toplumun ıslahı ve dönüştürülmesi olduğu halde, ekolün bu şekilde isimlendirilmesi yaygınlık kazanmamıştır.

⁸ Örneğin bk. Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993, s. 237.

İctimâî kelimesi ‘toplanmak’,⁹ dolayısıyla da ‘toplum’ gibi anlamlara gelen *ictimâ* kelimesinin nispet ya’sı almış şekli olup ‘toplumla ilgili’, ‘toplumsal olan’ gibi anlamlara gelir. Kelime *ictimâî* şeklinde ve aynı anlamda dilimizde de kullanılmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla gerek Türkçe gerekse Arapça kullanımları bakımından, *ictimâî* kelimesi, sosyolojik ya da toplumbilimsel anlamını değil, sosyal ya da toplumsal anlamını ifade etmeye daha elverişlidir. *İctimâî* lafzının karşılığında kullanılan *sosyal*¹¹ kelimesi de aynı şekilde, toplumla ilgili, toplumsal, *ictimâî* gibi anlamlara gelir.¹² Toplumbilimi anlamındaki¹³ *sosyoloji* “Latince ‘toplum’ anlamına gelen *socius* ve Yunanca ‘bilgi’ anlamına gelen *logos* kelimelerinin”¹⁴ birleştirilmesinden oluşmuştur. “Belli zaman ve mekândaki toplumu ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan”¹⁵ bu bilim dalını ifade etmek için, dilimizde *sosyoloji*, *toplumbilim* ve *ictimaiyat* kelimeleri,¹⁶ Arapçada ise *ilmü’l-ictima*¹⁷ terkiibi kullanılmaktadır.

⁹ Muhammed b. Yâküb Firuzâbâdi, *el-Okyanûsu’l-Basit fi Terceme-i Kâmûsi’l-Muhît* (çev. Âsım Efendi, Ahmed Âsım b. Cenâni Gâzia), 4 cilt, Matbaatü’l-Bahriyye, İstanbul 1305, 3/216.

¹⁰ Dilimizde *ictimâ* sözcüğü toplanma, toplantı gibi anlamlarda, *ictimâî* ise toplumla ilgili, toplumsal ve sosyal gibi anlamlarda kullanılır. bk. TDK *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 934.

¹¹ *Sosyal* sözcüğü İngilizce ve Fransızcadaki *social* lafzının Türkçedeki kullanımıdır. Her iki dildeki *social* sözcüğü toplumsal, sosyal gibi anlamlarda kullanılmakta olup; Türkçedeki toplumsal, Arapçadaki *ictimâî* kelimelerine tekabül eder. Geniş bilgi için bk. ve krş. Robert Allen (ed.), *The Penguin Dictionary*, Penguin Books, Londra 2003, s. 1327; *Webster’s New Encyclopedic Dictionary*, Black Dog & Leventhal Publishers Inc., New York 1995, s. 977; Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 1306; *el-Müncidü’l-Fransiyyü’l-Arabî*, Dâru’l-Meşrik, Beyrut 1989, s. 857.

¹² TDK *Türkçe Sözlük*, s. 1795.

¹³ TDK *Türkçe Sözlük*, s. 1797.

¹⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 12. Sosyoloji teriminin ortaya çıkışı ve anlamı hakkında ayrıca bk. René König, *Günümüz Sosyolojisi* (çev. Battal İnandı), Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 7-8; Yümnî Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 13; Arslantürk-Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 94.

¹⁵ bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 13.

¹⁶ TDK *Türkçe Sözlük*, s. 934, 1797, 1993; krş. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, Ankara 1962, s. 487. Özellikle ülkemizde sosyolojiyle ilgili ilk eserlerde *ictimaiyat* ifadesinin kullanıldığı söylenmektedir. bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 12; Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, s. 13; İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 8.

Sonuç olarak, *içtimâî* kelimesi sosyolojiden çok, sosyal anlamını dile getirmektedir.

B. Yapılan Terimleştirmelerin Tanım Problemi Açısından Değerlendirilmesi

Tefsir tarihine bakıldığında hemen her tefsirin müellifinin, yaşadığı toplumdan bir şekilde etkilendiği ve toplumunun sorunlarına çözümler üretmeye çalıştığı söylenebilir. Bu yönüyle bütün tefsirler kendi toplumlarıyla ilgilidir; dolayısıyla, *içtimâî* oldukları söylenebilir. İnsanın, yaşadığı zamanın çocuğu olmasının yanı sıra, Kur'an'ın muhtevasında yer alan konular arasında toplumsal nitelikli olanların azımsanmayacak nicelikte olması bunu gerekli kılmaktadır.¹⁸ Ancak *içtimâî* tefsir vb. isimlendirmeler bütün tefsirler için değil, özellikle XIX. yüzyılın sonlarında başlayan bir yaklaşım için kullanılmaktadır. Bu durumda söz konusu terimleştirmenin anlama faaliyetine göre mi, müfessirin meslekî özelliklerine göre mi, yoksa müfessiri motive eden etkenlere ve bu etkenler sonucunda ortaya çıkan tefsirlerin ortak özelliğine göre mi yapıldığının sorgulanması gerektiğini düşünüyoruz. Bu sorgulama söz konusu akımı ifade etmek amacıyla kullanılan, *içtimâî*, *içtimâî-edebî* ve *sosyolojik* şeklindeki toplumsal yöne çağrışım yapan bütün kavramlar için geçerlidir. Zira toplumsal yöne referansta bulunan bu kavramlar, diğer tefsirlerin toplumla hiç ilgisi yokmuş izlenimini doğurma ihtimali nedeniyle sorgulanmalı, bu terimleştirmeyi haklı kılan ve diğer tefsirlerden ayrıldıkları yönleri ortaya konulmalıdır.

Kanaatimizce *içtimâî tefsir* nitelendirmesi, anlama faaliyetinin niteliğinden ya da müfessirlerin meslekî özelliklerinden ziyade, bu akımı ortaya çıkartan etkenlere, akımın temsilcilerinin ön plana çıkardıkları konulara ve gerçekleştirmek istedikleri amaçlarına göre yapılmış bir tanımlamadır. Bu yüzden, bu yaklaşımı ortaya çıkartan etkenler üzerinde düşünmek gerekir. Zira “İslâm dünyasındaki toplumsal yozlaşma, toplumsal yapıya ilişkin modern dönemin getirdiği köklü sorunlar ve bu sorunlar çerçevesinde modernitenin dine ve özellikle İslâm'a yönelttiği itirazlara cevap verme zarureti”¹⁹ bu

¹⁷ A. Zeki Bedevî, *Mucemü Mustalahâti'l-Ulûmi'l-İctimâiyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1993, s. 402-403; krş. *el-Müncidü'l-Fransiyyü'l-Arabî*, s. 858.

¹⁸ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 237-238; Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı*, s. 81-82.

¹⁹ Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı*, s. 82.

dönemde yaşayan bazı müfessir ya da düşünürlerin toplumsal sorunlara ve bu sorunların çözüm yollarına ağırlık vermelerine yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle, toplumsal sorunları merkeze alan bu yaklaşımın ortaya çıkmasına, İslâm toplumunun karşı karşıya olduğu toplumsal nitelikli sorunlar yumağı yol açmıştır. Bu yüzden XIX. yüzyıl İslâm toplumunun genel yapısı ve sorunları hakkında kısaca durmakta yarar görüyoruz.

Bilindiği üzere Batının İslâm dünyası karşısında XVIII. yüzyılda başlayan meydan okuyuşu XIX. yüzyılın sonlarına doğru belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. XIX. yüzyıla gelinceye kadar İslâm toplumu Batının üstünlüğünün tam olarak farkında değildi ve bu üstünlüğün sonuçları her alanda kendini göstermemişti.²⁰ Batıda ortaya çıkan sömürgecilik, modernite, sanayi devrimi, Fransız İhtilali ve Aydınlanma gibi olay ve olgular İslâm dünyasını doğrudan etkilemişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyası birçok alanda Batının üstünlüğünü ister istemez kabul etmişti.²¹ Birçok mütefekkir ve aydın, İslâm toplumunun, Batı medeniyeti karşısındaki acziyetini yaşayarak görüyor ve bunun üzerinde kafa yoruyordu.²²

İslâm toplumunun Batı karşısındaki acziyet hissini yanı sıra, sömürgeci güçler, yerleştikleri topraklarda kalıcı olmak amacıyla halkı kültürel ve sosyal açıdan dönüştürme yoluna gitmiştir. Halkın gelenek ve dinî inançları yerine, Batı medeniyetinin propagandası yapılmış ve misyonerlik faaliyetlerine hız verilmiştir.²³ Sömürgeci güçler tarafından, kendi düşüncelerini yaymak amacıyla çeşitli okul ve kolejler açılmıştır.²⁴ Böylece Batılılar maddi ve ekonomik üstünlüklerini kültürel planda da etkin bir şekilde sürdürmeye çalışmışlardır.²⁵

XIX. yüzyılın bir diğer özelliği İslâm toplumunun Avrupa'da ortaya çıkan

²⁰ J.M.S. Baljon, *Modernist Düşüncenin Şekillenışı* (çev. İsmail Çalışkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002 (Çevirenin Önsözü), s. 9.

²¹ Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası* (çev. İ. Safa Üstün), MÜİF Yayınları, İstanbul 1996, s. 11-14; Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Fecr Yayınları, Ankara 1994, s. 14; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 110.

²² İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 9.

²³ Cafer Karadaş, "İslâm Düşüncesinin Panoraması", *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 11; Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 198.

²⁴ Abdülhamit Birışık, "Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdüdi", *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 57.

²⁵ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 24-26.

çeşitli fikrî akım ve kavramlardan etkilenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılı güçlerin yaptıkları propaganda faaliyetleri²⁶ bunda etkili olmuştur. Bu noktada akla ilk olarak Ernest Renan'ın, müslümanların geri kalma nedenlerini İslâm dinine bağlaması gelmektedir.²⁷ Bu tür propagandaların yanı sıra, İbn Haldûn'un ifadesiyle "yenilmiş ya da zayıf kültürün güçlü kültürden etkilenmesi"²⁸ kanununa uygun bir şekilde Batı karşısındaki acziyetin net bir şekilde hissedilmesi de Batı düşüncesinden etkilenilmesinde önemli bir paya sahiptir. Bu bağlamda Batıda ortaya çıkan özgürlük, eşitlik, adalet, ilerleme ve medeniyet gibi kavramların Batıdaki uzanımlarıyla birlikte, İslâm toplumunda tartışıldığı ve savunulduğu görülmektedir. Bu kavramlara bağlı olarak, köleliğin ilgası, kadının toplumsal hayattaki yeri ve durumu, çok eşlilik ve boşanma hakkı gibi meseleler düşünürlerin ve toplumun gündemine girmiştir.²⁹

Bütün bunların yanı sıra, İslâm toplumu belli bir bozulma ve çözülme içerisine girmişti. Zaten müslümanların zayıflığının en önemli nedeni, müslüman toplumların çözülme içerisinde olmasıydı.³⁰ Bu toplumsal bozulmaya Afgâni ve Abduh gibi birçok düşünür dikkat çekmiştir. İslâm toplumundaki çözülmenin en önemli nedeni, ahlâkın ve toplumsal erdemlerin yok olması ya da yozlaşmasıdır.³¹

İslâm toplumunun içine düştüğü bu durum karşısında "nerede hata ya-

²⁶ Sözelimi, Napolyon'un İskenderiye'yi işgali sırasında yayınladığı bildiride özgürlük ve eşitlik kavramlarına vurgu yapması bu tür propagandalara örnek kabul edilebilir. bk. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 65-66.

²⁷ Bilindiği üzere Renan, İslâm ile bilimin birbirine zıt olduğunu ve müslümanların geri kalma nedenlerinin İslâm olduğunu savunmuştur. Bu iddiaya dönemin birçok müslüman düşünürü karşı çıkmış ve çeşitli reddiyeler yazılmıştır. Bunlardan birisi de Namık Kemal'in *Renan Müdafaaanamesi* adlı reddiyesidir. Geniş bilgi için bk. Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi* (nşr. M. Fuad Köprülü), Milli Kültür Yayınları, Ankara, 1962 (naşirin önsözü), s. 7-8; Ahmed Emin, *Zuamâ'u'l-İslâh fî Asri'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut ts., s. 86-93; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 127-128, 134-135, 177; Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 123.

²⁸ Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâni, Beyrut 1960, s. 258. İbn Haldûn'un konuyla ilgili değerlendirmeleri için bk. *Mukaddime*, s. 258-260.

²⁹ bk. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 167-168, 179-181, 248.

³⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 129.

³¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 129, 167, 178.

pıldı?” sorusu gündeme gelmiş,³² çözüm yolları aranmaya başlanmış, dinî ve ideolojik yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.³³ Sorunların üstesinden gelme yönünde ana hatlarıyla üç tavır ortaya konulmuştur:

1. Dinin toplum hayatına hiçbir şey veremediğini, dolayısıyla, İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumdan kurtulmasının, Batılı değerlerin olduğu gibi kabul edilmesine bağlı olduğunu savunanlar,
2. Batıya ait hiçbir şeye ihtiyaç olmadığını, geleneksel dinî anlayışın her türlü problemi çözeceğini savunanlar,
3. Batının bilim ve tekniğinden yararlanılması gerektiğini ve İslâm toplumunun geri kalmışlığının nedeninin Kur’an olmadığını, ancak güncel duruma paralel olarak Kur’an’ın yeniden yorumlanması gerektiğini savunanlar.³⁴

Bu tavırlardan üçüncüsünün içtimâî tefsir ekolünü oluşturan damar olduğunu söylemek mümkündür. Zira içtimâî tefsir ekolüne mensup olduğu kabul edilen ilim adamı ve düşünürlere göre, insanın hidâyeti için gönderilmiş olan Kur’an’ın tefsirinde öne çıkartılması gereken husus toplumsal meseleler olmalıdır.³⁵ Toplumun yaşadığı sorunların çözümü için Kur’an ve sünnetin güncel duruma uygun olarak yeniden yorumlanması gerekmektedir.³⁶ İslâm dünyasının yaşadığı problemlerin çözümünü, güncel duruma ve dinin özüne uygun olarak Kur’an ve sünnetin yeniden yorumlanmasında ve toplumun ıslahında gören bu ilim adamları genelde Batıyla yakın ilişki içerisinde olan İstanbul, Mısır, Hint Alt Kıtası gibi bölgelerde yaşamaktaydı. İçtimâî yaklaşımın en önemli temsilcileri Cemâlüddin Afgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Mustafa Merâğî, Mahmud Şeltut, Mehmet Akif, Musa

³² Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur’an’a Yaklaşımlar*, s. 9.

³³ Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 17.

³⁴ bk. Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler*, s. 240-241; Karadağ, “İslâm Düşüncesinin Panoraması”, *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 11-12. Sözkonusu tavırlarla ilgili olarak ayrıca bk. ve krş. Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık* (çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kirbaşoğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s. 102-103; Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 18; Muhammed el-Behiy, *İslâmî Düşüncede Oryantalist Etki*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s. 8-9; Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur’an’a Yaklaşımlar*, 28-29; Orhan Türkdogan, *Kültürel Değişme ve Toplumsal Çözülme*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 119-121.

³⁵ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler*, s. 242.

³⁶ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, s. 354.

Cârullah ve Seyyid Ahmed Han gibi ilim adamlarıydı.³⁷ Bunlardan bir kısmı tefsir yazarak bir kısmı ise telif ettikleri müstakil kitap ya da risaleler yoluyla görüşlerini dile getirmişti.³⁸ Dolayısıyla içtimâi tefsir ekolüne mensup ilim adamlarının hepsinin tefsir sahibi ya da tefsirde uzmanlaşmış kişilerden olmadığına dikkat çekmekte yarar vardır. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer konu da bu ilim adamlarının görüşlerinin gelenekçi yaklaşımla modernist yaklaşım arasında geniş bir yelpaze oluşturmasıdır. Diğer bir ifadeyle, ekol mensupları toplumun yüzleştiği ortak sorunlar yumağının çözümünü, Kur'an ve Sünnet'in yeniden yorumlanmasına bağlı görme noktasında ana hatlarıyla birleşmekle birlikte,³⁹ geleneğe ya da moderniteye öncelik verme konusunda aralarında farklılıklar vardır.⁴⁰

Aralarında farklılıklar olmakla birlikte, ortak sorunlar karşısında yeni fikirler üretmek amacıyla, bu ilim adamlarının İslâm toplumunun karşı karşıya kaldığı sorunların çözümü için kafa yorduklarını görüyoruz.⁴¹ Ortaya konan düşünce ve çözümlerin başında, Batının bilim ve tekniğinden yararlanılabileceği, ancak Batının savunduğu ve topluma dayatmaya çalıştığı fikirlerin İslâm toplumu için çözüm olamayacağı, zira İslâm'ın bu sorunlarla başa çıkabilecek potansiyele sahip olduğu iddiası gelmekteydi. Bu bağlamda müslümanların geri kalma nedeninin dinleri olmadığı, aksine İslâm'ın ilerlemeye engel teşkil etmediği savunulmuş, Renan gibilerin iddialarına reddiyeler yazılmış,⁴² İslâm ile bilim arasında çelişki olmadığı ispat edilmeye

³⁷ Karadağ, "İslâm Düşüncesinin Panoraması", *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 12; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 107; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/495-496; Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 241-242; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 66.

³⁸ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 246.

³⁹ Nitekim bu yönelişin bir ekol ya da yaklaşım olarak nitelendirilmesi, sorunların çözümü noktasında ana hatlarıyla da olsa ortak çözüm önerileri getirmelerinden kaynaklanmaktadır.

⁴⁰ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 108-109; Karadağ, "İslâm Düşüncesinin Panoraması", *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 12-13; İffet Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce* (çev. Orhan Atalay-Veyssel Güllüce), Ekev Yayınevi, Erzurum 2001, s. 87. Örneğin Abduh'un öğrencileri arasında bile belli konularda ondan farklı düşünceler vardır. bk. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 176-177, 240-241.

⁴¹ bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/416; Hâlidî, *Tarifü'd-Dârisin bi Menâhici'l-Müfessirîn*, s. 568.

⁴² Namık Kemal, *Renan Müdafaa-namesi* (naşirin önsözü), s. 7-8; Ignace Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri* (çev. Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul 1997, s. 350-351;

çalışılmıştır.⁴³ Avrupa'nın ilerlemesinin Hıristiyanlığa bağlı olmadığı, ilerlemek için onların din ve kültürlerini benimsemeye gerek olmadığı,⁴⁴ sorunları giderecek potansiyelin İslâm'da olduğu⁴⁵ savunulmuştur.

Müslümanların sorunlarının çözümünü kendi dinlerinde aramaları gerektiği savunulurken, bir yandan da çağdaş dünyanın savunduğu yeni değerlerle İslâm'ın arası uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Yani sadece reddedici bir yaklaşım değil, bir yönüyle savunmacı, bir yönüyle de telif edici bir yaklaşım sergilenmiştir. Sözgelimi Seyyid Ahmed Han yeni teknik, bilimsel ve kültürel değerlerle İslâm'ın tezat oluşturmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁶ Aynı şekilde Abduh modern dünyanın ortaya koyduğu her hususla İslâm arasında tam bir uyum aranmasının doğru olmadığını düşünmekle birlikte, yeni değerlerin İslâm'la uzlaştırılabilecek yönlerinin olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁷ Öğrencisi Reşid Rıza da İslâm'ın öğretileri özüne uygun olarak anlaşılıp uygulandığı takdirde hem dünyevi hem de uhrevî anlamda müslümanların saadetinin gerçekleşeceğini savunmuştur.⁴⁸ Bu düşüncelerin bir uzantısı olarak, geleneksel ve modern düşünce arasındaki çelişkinin giderilmesi için Kur'an'ın çağdaş yorumuna ihtiyaç olduğu savunulmuştur. Nitekim ıslah hareketleri büyük ölçüde dini yorumlama çabalarının bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹ Bunun bir uzantısı olarak geleneksel olanın kuru kuruya korunması değil, öz olanın muhafaza edilmesi ve toplu-

Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 221-222; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 127-128, 134-135, 177; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 123.

⁴³ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 68-69, 79; Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, s. 374; Şarkāvī, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, s. 87-93; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 64-65; Lapidus, *Modernizm Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 207.

⁴⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 105.

⁴⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 154-157.

⁴⁶ Lapidus, *Modernizm Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 206-207; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 114; Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, s. 16; Şaban Ali Düzgün, "Rasyonalist Düşüncenin Kur'an Yorumuna Etkileri", *II. Kur'an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 312-319.

⁴⁷ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, s. 352; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/493-494; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 157-158, 175; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 108-109; Mazharuddin Siddiki, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce* (çev. Göksel Korkmaz, Murat Fırat), Dergah Yayınları, İstanbul 1990, s. 113-114; Lapidus, *Modernizm Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 29.

⁴⁸ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 238.

⁴⁹ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 27.

mun yaşadığı değişim göz önünde bulundurularak Kur'an ve sünnetin yeniden yorumlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Modernleşmeyle yüzleşen müslümanlar bu yüzleşme sonucunda toplumsal konulardaki birçok yorum ve görüşleri gözden geçirerek yeni duruma elverişli yorumlar yapmak zorunda kalmışlar, yeni durumlara ilişkin yaklaşımları Kur'an'la temellendirme yoluna gitmişler, Batıda ortaya çıkan anlayış ve kavramların dinî metinlerle ilişkisini kurmaya çalışmışlardır.⁵¹

Bütün bu gayretlerin ana hedefi ise İslâm toplumundaki düşüş ve çöküntünün önüne geçmek amacıyla toplumun ıslahını ve kendi kültüründen sapma göstermeden dönüşümünü gerçekleştirmek, toplumun inanç ve ahlakla ilgili sorunlarını gidermektir.⁵² Bu toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek amacıyla, tefsir faaliyetlerinde (çalışma, toplumsal yardımlaşma, sabır, cimrilik, miskinlik, rüşvet, faiz, hürriyet şûra-demokrasi, kadının eşitliği, boşanma hakkı, miras meselesi gibi) sosyal, siyasal ve aktüel alanlara klasik tefsirlerdekinden daha fazla yer verilmiştir.⁵³ Sözelimi ekolün önderlerinden kabul edilen Abduh'un, klasik müfessirlerden ayrıldığı hususların başında günlük sorunları ve bunların çözümlerini sık sık gündeme getirmeye

⁵⁰ Örneğin Fazlurrahman'ın bu çizgide olduğunu söyleyebiliriz. bk. İbrahim Hatipoğlu, "Fazlurrahman: Hayatına ve Fikirlerine Dair Genel Bir Çerçeve", *Çağdaş İslâm Düşünürleri*, s. 76-79.

⁵¹ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 30-31.

⁵² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/391, 402; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/473, 483, Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 244; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 65-66, 94; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 153; Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, s. 219-228; Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, 78-79, 101, 119. İctimâî tefsir yaklaşımıyla bağlantılı olarak İslâm dünyasındaki ıslah hareketleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Emîn, *Zuamâu'l-İslâh fî Asri'l-Hadis*, s. 59-145, 295-331; Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, s. 18-32, 88-90.

⁵³ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 38-39; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/392-394; Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, s. 383-386; Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 239-240; Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, s. 110-141, 188-209; Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı*, s. 141-246. Burada bu konulardan bir kısmıyla ilgili çalışmalara örnek olarak, Musa Cârullah'ın kadınla ilgili eseri *Hatun* ile, Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi'nin makaleleri zikredilebilir. bk. Musa Cârullah Bigiyef, *Hatun* (nşr. Mehmet Görmez), Kitâbiyât, Ankara 1999; Musa Kâzım Efendi, *Külliyât Dinî ve İctimâî Makaleler* (nşr. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 307-348.

çalışması gelmektedir.⁵⁴ Abduh *Tevhid Risalesi*'ni toplumun akide konularındaki düşüncelerini ıslaha yönelik olarak telif etmiş ve buna eserin giriş kısmında işaret etmiştir.⁵⁵ Yine tefsirin insanları dünya ve ahiret saadetine ulaştırması gerektiğini⁵⁶ söylerken, tefsirin amacına; “tefsirin mükemmel olması, ancak beşeriyetin geçirmiş olduğu çeşitli durumları bilmekle mümkün olur”⁵⁷ derken de toplumsal yönüne dikkat çekmiştir.

İçtimâî tefsir akımının temsilcileri İslâm dünyası ile toplumsal gerçeklik arasındaki kopmanın sonucu olarak ortaya çıkan sorunları gidermeye çalışmışlardır.⁵⁸ Bilindiği üzere ortaya çıkan yeni bir buluş, icat ya da akımlar toplum üzerinde bazı etki ve değişimlere yol açar. Bu değişim sonucu ortaya çıkan yeni durum toplumun sahip olduğu eski değerlerle çatışma içerisine girebilir,⁵⁹ inanılan değerlerle yaşanan değerler arasında bir çatışma olabilir.⁶⁰ Yeni durum karşısında “değişebilen toplumlar değişimden, değişemeyenler ise değişmemekten kaynaklanan sıkıntılara maruz kalırlar”.⁶¹ Değişim sürecinde yaşanan sıkıntılara rağmen, sosyal değişme toplumların karşı karşıya kaldıkları bir olgudur. Değişmeyip sürekli aynı kalan bir toplumla karşılaşmak mümkün değildir,⁶² diğer bir ifadeyle toplumsal değişim kaçınılmazdır.⁶³

⁵⁴ Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 147; krş. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, 2/391.

⁵⁵ bk. Muhammed Abduh, *Risâletü't-Tevhîd* (nşr. Hüseyin Yûsuf el-Gazâl), Dâru İhyâ'î'l-Ulûm, Beyrut 1992, s. 52-53. krş. Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 242; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 158-160; Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, s. 17.

⁵⁶ Emîn el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod* (çev. Mevlüt Güngör), Kur'an Kitaplığı, İstanbul 1995, s. 102; krş. el-Hûlî, *Arap-İslâm Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar* (çev. Emrullah İşler-Mehmet Hakkı Suçin), Kitâbiyât, Ankara 2006, s. 39.

⁵⁷ Abduh, *Fâtîha Tefsiri*, s. 16'dan naklen, el-Hûlî, *Arap-İslâm Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, s. 53; krş. el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, s. 102.

⁵⁸ Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı*, s. 69.

⁵⁹ Türkdöğen, *Kültürel Değişme ve Toplumsal Çözülme*, s. 106. Sosyal değişimin nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. T. B. Bottomore, *Toplumbilim* (çev. Ünsal Oskay), Der Yayınları, İstanbul ts., s. 331-332; Türkdöğen, *Kültürel Değişme ve Toplumsal Çözülme*, s. 109; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 26-35.

⁶⁰ Kırca, “Kur'an ve Değişim”, *Bilimname*, Yıl: 2003/1, Sayı: 1, Kayseri 2003, s. 9.

⁶¹ Arslantürk-Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 413.

⁶² Arslantürk, Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 410;

⁶³ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s.20-21.

Toplumsal değişimin ilişki ve etkileşim içerisinde olduğu olgulardan birisi de dindir. Bu bağlamda dinin etkili olduğu toplumsal değişimler olduğu gibi, dinin toplumsal değişimlerden etkilenmesi de söz konusudur.⁶⁴ Dinin etkili olduğu toplumsal değişim, dinin değişimi yavaşlatması,⁶⁵ takviye etmesi⁶⁶ ya da bizatihi değişimin faktörü olması⁶⁷ gibi şekillerde tezahür eder. Dinin toplumsal değişimden etkilenmesi de, toplumsal değişimin dini engellemesi, geliştirmesi⁶⁸ ya da dinle birlikte ilerlemesi⁶⁹ biçimlerinde tezahür etmektedir.

⁶⁴ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 103-104. Kur'an'da toplumsal değişimle ilgili olarak bk. Celaleddin Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler* (ed. Mahmet Bayyigit), Yediveren Kitap, Konya 2003, s. 131-142.

⁶⁵ Dinin değişimi engellediğini, yavaşlattığını veya onun karşısında olduğunu öne sürenler olmakla birlikte, bizatihi dinin değişimin karşısında olmadığı görülmektedir. Dinlerin sosyal değişimin karşısında olduğu şeklindeki algıya yol açan neden, daha çok belli dönemler ve mekânlardaki durumuyla ilgilidir. Ayrıca dinin, sosyal değişim konusundaki istikrarsızlığın önüne geçilmesi konusunda bir işlevinden söz edilebilir. Bu bağlamda İslâm dünyasında görülen kurumsallaşma, ilmî ve düşünsel durağanlık, içtihat kapısının kapandığının iddia edilmesi gibi durumlar değişim karşısındaki hareketler olarak kabul edilebilir. Dinin değişimi engellemesi veya yavaşlatmasıyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 113-120; Kırca, "Kur'an ve Değişim", s. 7-13;

⁶⁶ İslâm'ın gelişimin önünde bir engel olduğu şeklindeki iddialara rağmen, dinin değişimi takviye edici bir işleve sahip oluşunun izlerini ilgili olarak tarih sahnesindeki birçok İslâm toplumunda görmek mümkündür. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 120-124.

⁶⁷ Dinin değişimin bizatihi faktörü olmasına İslâmiyet'in o günkü toplumda ve tarihsel süreç içerisinde farklı toplumlarda gerçekleştirdiği değişimi örnek göstermek mümkündür. Geniş bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 128-131; Y. Mustafa Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 4 (2004), Sayı: 2, s. 16-17.

⁶⁸ Bu bağlamda İslâm dini değişimi etkilediği gibi, değişimden etkilenmiştir. Sözelimi aydınlanma ve modernitenin dini olumsuz anlamda etkilediğini söylemek mümkündür. Ancak paradoksal bir şekilde bu ve benzeri olayların, tepkisel olarak dinî canlanmaya da yol açtığı da söylenebilir. Geniş bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 138, 151-174. Modern sanayi toplumu ve din ilişkisi için ayrıca bk. Ali Coşkun, *Sosyal Değişme ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2005, s. 79-88.

⁶⁹ Değişen şart ve ihtiyaçlar nedeniyle oluşan itikâdî ve fikhî mezhepler, dinî metinlerin şartlara göre yorumlanması, toplumsal değişimle birlikte dinî anlayışın değişimine örnek olarak gösterilebilir. bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 174-176.

Toplumsal değişim olgusuyla din (İslâm) arasındaki etkileşim biçimlerinden bir kısmı konumuzla doğrudan alakalıdır. Zira içtimâî tefsir ekolünün temsilcilerinin birleştikleri hususlardan birisi, dinin değişim ve gelişimin önünde engel olduğunu iddia eden anlayışı eleştirmek olmuştur.⁷⁰ Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere, akımın ortaya çıkışına yol açan etkenlerden biri de, Batıda ortaya çıkan akımlar ve bu akımların yol açtığı sosyal değişimdir. Aydınlanma ve modernizm gibi süreçler dini olumsuz anlamda etkileyen sosyal değişime yol açmış, ancak bu durum bir yandan da ıslah hareketlerinin canlanmasıyla sonuçlanmıştır.

İslâm toplumunun genel anlamda hâkimiyetini kaybettiği ve bu durumun belirgin bir şekilde hissedildiği dönemde yaşayan Afgâni, Abduh ve Reşid Rıza gibi ilim adamlarının önderlik ettiği bu yaklaşımın ortaya çıkmasına yol açan sorunların ortak noktasının toplumsal nitelikli olması, içtimâî tefsir yaklaşımının amacını oluşmasında, akımın içtimâî olarak nitelendirilmesinde ve isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur.⁷¹ Dolayısıyla ekolün ortaya çıkmasına yol açan sorunlar yumağı klasik İslâmî ilimlerin farklı alanlarını ilgilendirmekle birlikte,⁷² hem bu sorunların ve bunların ele alınış tarzının⁷³ hem de getirilen çözüm önerilerinin ortak noktasının toplumsal/içtimâî olduğunu söyleyebiliriz. Bu isimlendirme akımın temsilcilerinin uzmanlık alanları itibariyle değil, yaşadıkları toplumun durumunu dikkate alarak âyetlere getirdikleri yorumlar, bu yorumları belirleyen amaçları ve yapılan yorumların ortak özellikleri itibariyledir. Bu yönüyle, toplumsal ve güncel sorunlara çözüm üretmeyi amaçlayan bir yöneliş tercih ettikleri için, yaklaşımlarının içtimâî olduğunu söylemek mümkündür.

C. Yapılan Terimleştirmelerin İsim-İçerik Uygunluğu Bakımından Değerlendirilmesi a. İçtimâî-Edebî Tefsir Terimi

Bilindiği üzere Zehebî sözkonusu yaklaşımı *İçtimâî-Edebî Yöneliş* olarak terimleştirmişti. Zehebî bununla, Kur'anî ifadelerin inceliklerinin tespit edilmesini, Kur'an'ın bu üslup vasıtasıyla hedeflediği mânaların toplumsal

⁷⁰ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 123.

⁷¹ Atalay, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı*, s. 82.

⁷² bk. Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, 239-240.

⁷³ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, 238.

kanunlar açısından incelenerek toplumsal sorunların çözülmesini⁷⁴ kastetmiştir. Zehebî'nin bu tanımının kullandığı ifadeyle örtüştüğü söylenebilir. Zira o, tanımını yaparken Kur'an'ın hem edebî yönüne ve üslubuna, hem de toplumsal sorunlara atıfta bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle Zehebî'nin yaptığı tanım, yaptığı terimleştirmeye örtüşecek şekilde, *ictimâî* ve *edebî* olmak üzere iki temel esas üzere oturmaktadır. Ancak bu isimlendirme ve tanımlamanın, bu yönelişe göre telif edilen eserlerin içeriğiyle örtüşüp örtüşmediğinin tartışmalı olduğunu düşünüyoruz.⁷⁵ Nitekim bu husus bazı ilim adamları tarafından da belirtilmiştir. Sözelimi, M. Said Şimşek ekol mensuplarının “Kur'an'ın ifade üslubunu dikkate alırken bir dilci gibi dil kuralları ve üslupla ilgili sanatların anlatımını söz konusu ettikleri söylenemez” diyerek ekolün ismine “Edebî” sözcüğünün ilave edilmesini doğru bulmadığını belirtmiştir.⁷⁶

Zehebî'nin terimleştirmesinin uygun olabilmesi için, toplumsal sorunlardan hareket ederek tefsirlerini yazan ya da görüşlerini ortaya koyan müelliflerin eserlerinde, toplumsal boyutun yanı sıra edebî boyutun da amaç olarak benimsenmesi ya da ağırlıklı bir şekilde yer alması gerekmektedir. Oysa realiteye bakıldığında durumun böyle olmadığı görülür. Nitekim *ictimâî* akımın önemli tefsirlerinden olan *Menâr Tefsiri*'nin önsözünde, “tefsir kitaplarının bir çoğunda irab meseleleri, nahiv kuralları, meânî ilminin nükteleri beyan ilminin terimleri gibi okuyucuları Kur'an'ın ulvî maksatlarından alıkoyan hususların bulunduğu”⁷⁷ dile getirilmektedir. Bu eleştiri, akımın Kur'an'a edebî ağırlıklı bir yaklaşım sergilemeyi amaçlamadığını göstermektedir. Devam eden sayfalarda tefsirdeki farklı yönelişlerin tefsirde ağırlık verdiği konular hakkında bilgi verildikten sonra, bu konulara gereğinden fazla dalındığında insanları Kur'an'ın maksadından uzaklaştırdığı dile getirilmektedir. Bu bağlamda *Menâr Tefsiri*'nde Kur'an'ın hidâyet kitabı oluşunun ön plana çıkarılarak, insanların dünya hayatındaki ıslahına ve ahiret saadetine ulaşmalarının amaçlandığı ifade edilmektedir. Bununla

⁷⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/380, 382.

⁷⁵ Nitekim Reşid Rıza Abduh'un lafız ve irabla ilgili meselelerle belâğatin nükteleri konusunda sözü kısa tuttuğunu söylemektedir. bk. Muhammed Abduh-Reşid Rıza, *et-Tefsîru'l-Menâr*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1947, s. 14-15. Ekolü *ictimâî-edebî* olarak adlandıran Zehebî, yine de Reşid Rıza'nın bu sözlerini aynen aktarmıştır. bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/387.

⁷⁶ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 61.

⁷⁷ Muhammed Abduh-Reşid Rıza, *et-Tefsîru'l-Menâr*, s. 7.

birlikte mânanın muhtemel olduğu edebî yönlere işaret edileceği ve ihtiyaç oranında nahvî izahlara da yer verileceği belirtilmektedir.⁷⁸

b. Sosyolojik Tefsir Terimi

İçtimâi tefsir akımının *sosyolojik tefsir* olarak terimleştirilmesi de bazı sorunları gündeme getirmektedir. Bu sorunlar sosyoloji ile bu akıma mensup ilim ve fikir adamlarının amaçları ve yöntemlerindeki farklılıktan ileri gelmektedir. Daha önce de değindiğimiz üzere, içtimâi tefsir ekolünün en önemli amacı toplumun ıslah edilmesidir. Yani bu yaklaşımın temsilcileri, yaptıkları faaliyetlerle toplumu dönüştürmeyi ve ıslah etmeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle içtimâi tefsir normatif bir renge sahiptir. Oysa sosyoloji normatif değildir. Sosyoloji toplumsal düzenin olduğu gibi tasvirini, toplumsal yapının tahlilini ve bu yapının nedenlerini analiz etmeyi amaçlar. Toplumsal düzenin ya da yapının iyi veya kötü olduğuyla ilgili bir değerlendirmede bulunmak, sosyolojinin sınırları dışında kalır.⁷⁹ Değer yargularından soyutlanmış bir şekilde hareket eden sosyoloji⁸⁰ açısından, incelenen “toplum düzeninin adil, faziletli, fertlerin istek ve zihniyetine uygun olup olmaması”⁸¹ önemli değildir.

Yapılan araştırmanın sağlıklı sonuçlar vermesi ve bu sonuçların doğru değerlendirilebilmesi açısından, sosyolojinin normatif olmaması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle araştırma esnasında toplumun nesnel tasvirini yapabilmek için, sosyoloji ya da sosyolog normatif olmamalıdır. Ancak, meseleye toplumun tasvirinin yapılmasına neden olan amaçlar ya da araştırma sonrası durum açısından bakıldığında durum farklıdır.⁸² Dolayısıyla sosyolojinin normatif olmaması, araştırmanın amaçları ve ortaya çıkan sonuçlar bağlamında bir takım çözüm önerileri sunulmayacağı şeklinde

⁷⁸ Muhammed Abdulh-Reşid Rıza, *et-Tefsîru'l-Menâr*, s. 18-19.

⁷⁹ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 18, 62.

⁸⁰ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (çev. Turgut Kalpsüz), AÜ Basımevi, Ankara 1964, s. 4

⁸¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 11-12.

⁸² Nitekim “toplumlara bilinçle ve bilimsel bir biçimde yön verilebileceği inancı Batının elinde tuttuğu dünya egemenliğinden aynı yönde yararlanılması ve yer-yüzüne istenilen biçimin verilmesi girişimlerini de hızlandırmıştır. Bu da Batıda karşılaştırmalı toplum incelemelerini başlatmış ve sosyolojinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.” bk. Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006, 40.

anlaşılmalıdır. Nitekim, “sosyolojinin hazırlanmasına XVIII. ve XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan sosyal olaylar ve fikir hareketleri büyük katkıda bulunmuştur”.⁸³ Bu bağlamda sosyolojinin ortaya çıkışı, Batının kendi iç sorunlarının çözüme kavuşturulmasıyla doğrudan alakalıdır. Toplumda yaşanan sorunların bilinçli bir şekilde giderilmesi isteği sosyolojinin temelini oluşturmaktadır.⁸⁴ Nitekim sosyolojinin kurucusu kabul edilen Auguste Comte (1798-1857) Avrupa toplumunun içinde bulunduğu sosyal kargaşanın nedeninin fikrî kargaşa olduğunu, bu durumdan kurtulmak gerektiğini savunmuş ve çalışmalarını sözkonusu sorunların üstesinden gelebilmek amacıyla yapmıştır.⁸⁵ Bu açıdan bakıldığında “sosyoloji toplumun sorunlarının çözümlenebilmesi için eylem yollarından biridir”⁸⁶ denebilir. Sonuç olarak toplumun objektif bir şekilde incelenmesi açısından sosyoloji normatif değilse de, ulaşılan sonuçların değerlendirilip buna göre fikirler ve çözümler üretilmesi açısından normatiflikten söz edilebilir. Bu noktada sosyolojinin kuruluşuyla içtimâi tefsirin ortaya çıkışını hazırlayan şartların benzerlikler taşıdığı görülebilir. Nitekim daha önce değinildiği üzere, sosyoloji Batı toplumunun XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşadığı sorunlara çözüm arayan ilim adamlarının çabalarıyla kurulmuştur. Aynı şekilde içtimâi tefsir ekolünün ortaya çıkışı da İslâm toplumundaki sorunlar ve bu sorunları çözüme kavuşturma faaliyetleri sonucu gerçekleşmiştir. Hazırlayıcı faktörleri ve amaçları bakımından, sosyolojinin başlangıçtaki durumu ile içtimâi tefsir hareketinin benzerlikleri olduğu söylenebilir.

Akımın *sosyolojik tefsir* olarak isimlendirilmesindeki diğer bir sorun temsilcilerinin sosyolojinin yöntem ve tekniklerini kullanıp kullanmadıklarıyla ilgilidir. Bu isimlendirme akımın temsilcilerinin çalışmalarında sosyolojinin

⁸³ Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, Der Yayınları, İstanbul 1996, s. 16. Bu duruma “sosyolojinin gelişmesine ve onun zamanımızdaki ilgi alanlarını, modern dünyayı meydana getirmiş olan değişmeler bağlamında kavramak zorunludur” diyen ve bu değişmelerin başında Fransız ihtilali ile Endüstri devriminin geldiğini belirten Giddens da dikkat çekmiştir. bk. Anthony Giddens, *Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım* (çev. M. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir), Birey Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 14-15. Bu bağlamda 19. yüzyıl sosyolojisinde “toplum mühendisliği”nin ağır bastığı öne sürülmektedir.

⁸⁴ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 36-40; Erkal, *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, s. 18-19; Arslantürk, Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 23-24, 458-459.

⁸⁵ Er, *Din Sosyolojisi*, 25-26; Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, 36-40, 88, 93-94.

⁸⁶ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 117.

kavram, kuram, yöntem ve tekniklerini kullandıklarını çağrıştırmaktadır. Bu durumda “sosyolojik tefsir akımının temsilcileri eserlerinde sosyolojinin hangi teori, yöntem ve tekniklerini kullandıkları” soru ve eleştirisi gündeme gelmektedir. Sözgelimi paradigma olarak fonksiyonalist, yapısalcı, etkileşimci ya da karşılaştırmalı teorilerden;⁸⁷ yöntem olarak tasvir, karşılaştırma, tümevarım, tümdengelim, anlayıcı ve açıklayıcı gibi yöntemlerden;⁸⁸ teknik olarak gözlem, anket ya da mülakattan⁸⁹ herhangi biri kullanılmış mıdır ki bu faaliyetler sosyolojik tefsir olarak nitelendirilmektedir? *Sosyolojik tefsir* ifadesinin, sosyolojinin teori, yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı iddiası taşıdığı⁹⁰ ve bir olgu, akım ya da değerlendirmenin “sosyolojik” olarak nitelendirilmesi için mutlaka sosyolojinin teori, yöntem ve tekniklerini kullanması gerektiği düşünülüyorsa bu eleştirinin haklı olduğu sonucuna varılabilir. Zira içtimâî akımın temsilcilerinin sosyolojinin yöntem ya da tekniklerini sistematik olarak kullandığını söylemek zordur. Diğer bir ifadeyle bu ilim adamları sosyal problemlerle çağdaş sosyoloji kuramları açısından değil, Kur’an’dan çözüm yolları aramak amacıyla ilgilenmişlerdir.⁹¹ Bununla birlikte, içtimâî tefsir akımının ortaya çıktığı dönemde sosyolojik teori ve yöntemlerin yeni yeni oluşmaya ve olgunlaşmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda⁹² günümüz birikimini o dönemin insanların kullanmasını bekle-

⁸⁷ Sosyoloji alanındaki temel teoriler hakkında geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 170-175; Bottomore, *Toplumbilim*, 19-40.

⁸⁸ Sosyolojik metot hakkında geniş bilgi için bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 63-83; Henri Mendras, *Sosyolojinin İlkeleri* (çev. Buket Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 13-16; Arslantürk, Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 52-67;

⁸⁹ Sosyolojik araştırma teknikleri hakkında geniş bilgi için bk. Mendras, *Sosyolojinin İlkeleri*, s. 16-19; Arslantürk, Amman, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, s. 59-66; Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, s. 185-189.

⁹⁰ Kanaatimizce bu yönelişi *içtimâî* ya da *sosyolojik tefsir* olarak nitelendirenlerin böyle bir iddiası yoktur. Bu nitelemeyi kullananlar *sosyolojik* ifadesiyle, sosyolojinin yöntemini kullanma anlamında değil, akımın temsilcileri âyetlerle toplumun sorunları arasında bağlantı kurarak bu sorunların çözülmesi için uğraşmaları sebebiyle bu isimlendirmeyi kullanmışlardır.

⁹¹ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler*, s. 239.

⁹² Zira birçok ilim adamı sosyolojinin genç bir bilim dalı olduğunu, doğuşunun alametlerinin 18. asrın sonlarına doğru ortaya çıktığını, sosyolojinin içine girebilecek bilgilerin sistemleştirilmesi çabalarının 19. yüzyılda başladığını, dolayısıyla

mek anakronizme yol açabilir. Kaldı ki sistematik bir şekilde olmasa da, içtimâî tefsir akımının temsilcilerinin yaşadıkları toplumu gözlemediklerini⁹³ ve diğer toplumlarla karşılaştırdıklarını söylemek mümkündür. Faaliyetleri ve yapmak istedikleri göz önünde bulundurulduğunda bu tür bir gözlem ve karşılaştırma yapmadıklarını iddia etmek çok gerçekçi olmaz.

İçtimâî tefsir akımının Afgânî ve Abduh gibi öncülerinin, sosyolojinin yöntem ve tekniklerini sistematik olarak kullanmamış olmaları, bugün bu yöntem ve tekniklerden yararlanılmasını ve tefsir araştırmalarında sosyolojinin günümüzdeki birikiminin göz ardı edilmesini gerektirmez. Diğer bir ifadeyle günümüz tefsir araştırmalarında çağdaş sosyoloji kuram ve yöntemlerinden yararlanarak interdisipliner çalışmalar yapılabilir. Sözgelimi, toplumun Kur'an ve tefsirin genel ya da bazı özel konularına ilişkin profilinin tasvir ve beklentilerinin tespit edilmesi amacıyla sosyolojik metottan yararlanılan araştırmalar yapılabilir. Bu sayede toplumun beklenti ve ihtiyaçları doğrultusunda gündelik hayatta Kur'an ve tefsirle ilgili karşılaşılan sorunların bilimsel ve bilinçli bir şekilde tespiti mümkün olabilir ve bu sorunların giderilmesine yönelik ne tür çalışmalara ağırlık verilmesinin uygun olacağı konusunda fikir yürütülebilir.⁹⁴ Böylece içtimâî akımın bir uzantısı mahiyetinde yapılan çalışmalar, sosyolojinin verilerinden yararlanmış ve isim-içerik uygunluğu açısından *sosyolojik tefsir* nitelemesindeki muhtemel sorunlar aza indirgenmiş olur.

la, 19. asrın sonlarında sosyolojinin ayrı bir ilim dalı hüviyetini kazandığı görülmektedir. Örneğin bk. Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 58; Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 32; krş. Giddens, *Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım*, 14-15.

⁹³ Örneğin ekolün temsilcilerinden Reşid Rıza, Menâr Dergisi vasıtasıyla toplumun farklı kesiminden birçok insanla görüşmesini ve toplumsal meselelerle ilgilenme imkânı bulmuştur. bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/402. Mustafa Merağî de çeşitli dinî mevkiilerdeki görevi sayesinde son derece önemli makamlardaki yönetici ve ilim adamlarının yanı sıra, sokaktaki halkla da diyalog imkânı buluyordu. bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2/410.

⁹⁴ Son yıllarda tefsir alanında bu tür çalışmaların emareleri görülmektedir. Bu bağlamda *Türk Toplumunun Kur'an-ı Kerim Kültürü* adlı çalışma örnek gösterilebilir. Söz konusu çalışmada Türk halkının ve aydınının Kur'an kültürüne ilişkin tespit ve analizlerin yanı sıra, Türk toplumunda hâkim olan Mushafçı-Kur'an algısının tahlili yapılmıştır. bk. Murat Sülün, *Türk Toplumunun Kur'an-ı Kerim Kültürü*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2005. Diğer bir eser ise *Kültür Dünyamızdaki Kur'an Motifleri* adlı çalışmadır. bk. Ali Akpınar, *Kültür Dünyamızdaki Kur'an Motifleri*, Konya 2004.

D. Sosyolojik Tefsirde Yöntem

Sosyolojik tefsir, sosyoloji ve tefsir olmak üzere, temelde iki alanı ilgilendirdiği için yönteminin de doğal olarak bu iki alanla ilgili olması beklenir. Buna göre sosyolojik tefsir sonuç itibarıyla bir tefsir faaliyeti olduğuna göre, ilk olarak, âyetlerin doğru anlaşılmasını temin etmek ya da yanlış anlama riskini azaltmak amacıyla tefsirde takip edilmesi gereken yöntemin burada da geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Sosyolojik tefsirde toplum araştırmalarından da yararlanılması sözkonusu olacağı için, toplumun özellikleri, ihtiyaç ve sorunlarını belirleme konusunda sosyolojinin yöntemlerinden de yararlanılması gerekir.

Kur'an'ın doğru anlaşılması için elimizde mevcut en önemli iki kriter dilbilim ve bağlam bilgisidir. Dolayısıyla sosyolojik ağırlıklı bir tefsir faaliyeti de, dilbilimin yanı sıra, bağlam bilgisinin dikkate alınması gerekir. Kur'an'ın anlaşılmasında dilbilimin önemi, onun dilsel bir hitap olmasından⁹⁵ ileri gelmektedir. Bu durumda Kur'an'ı anlamının ilke ve yöntemleri belirlenirken, onun ait olduğu dilin kurallarından ve Arap dilbiliminin verilerinden müstağni olunamaz. Çünkü Kur'an Araplara kendi dillerinin kurallarına uygun bir şekilde ve onların anlayabilecekleri kelimeler kullanılarak hitap edilmiştir.⁹⁶ Ayrıca, anlamla dilbilimsel tahlil arasında vazgeçilmez bir ilişki bulunduğuna⁹⁷ göre, Kur'an'ın doğru anlaşılmasının, ilk etapta *kelimelerin ve terkiplerin incelenmesi* olarak özetlenebilecek dilbilimsel analize bağlı olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁸ Dilbilimsel analizin bir metni anlamadaki önemi ve anlamla dilbilimsel tahlil arasındaki vazgeçilmez ilişki, dil kurallarının konuşma ve yazmadaki önemiyle doğru orantılıdır. Zira maksadı doğru bir şekilde ifade edebilmek için, dilin sözcük hazinesini, lafızların yapısını iyi bilmenin yanı sıra, lafızlardan cümleler oluşturma ve cümleleri muktezâ-yı hâle uygun bir şekilde telif etme bilgi ve melesesine

⁹⁵ Kur'an'ın dilsel bir hitap/metin oluşuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Dücane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamının Anlamı*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 13-14, 17, 126; *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, Tibyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 8, 14; Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mutezili Yorumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 167; *Kur'an Dili ve Retoriği*, Kitâbiyât, Ankara 2002, s. 11.

⁹⁶ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 51-52.

⁹⁷ Turan Koç, "Çeviri ve Kur'an'ın Türkçe Çevirileri", *II. Kur'an Sempozyumu -Tebliğler Müzakereler- 4-5 Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 246.

⁹⁸ bk. Emîn el-Hüli, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod* (çev. Mevlüt Güngör), Kur'an Kitaplığı, Ankara 2001, s. 93-99.

sahip olunması gerekir. Bunun nedeni, maksadı ifade etmede karşılaşılan hataların genelde bu alanlarda ortaya çıkmasıdır.⁹⁹ Kelime hazinesi, lafızların yapısı, cümle ve telif alanında yapılan hatalar, maksada uygun söz söylemek kadar, bir sözü ve metni maksadına uygun olarak anlamak açısından da son derece önemlidir.¹⁰⁰

Kur'an tefsirinde önemli olan bir diğer ilke de, metin içi ve metin dışı bağlamın¹⁰¹ dikkate alınmasıdır. Metin içi bağlamın, tefsir edebiyatında "Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi" olarak yerleşen ilkede ifadesini bulduğunu¹⁰² ve "siyak-sibak" teriminin yaklaşık müteakabili olduğunu söylemek mümkündür. Kur'an tefsiri açısından metin içi bağlam, dar ve geniş olmak üzere iki açıdan değerlendirilebilir. Dar anlamda metin içi bağlamın dikkate alınması, bir âyetin ya da bir âyette geçen bir hususun öncelikle bulunduğu âyetler gurubu (pasaj) ve sevk edilmiş gayesi içerisinde anlaşılmasını gerektirmektedir.¹⁰³ Geniş anlamda metin içi bağlam ise, bir âyetin ya da Kur'an'da geçen bir konunun, pasaj bütünlüğü dikkate alındıktan sonra, Kur'an bütünlüğü ve Kur'an'ın indiriliş gayesi de göz önünde bulundurularak anlaşılmasına tekabül etmektedir. Bir konuya zaman zaman Kur'an'ın farklı yerlerinde farklı açılardan temas edildiği göz önünde bulundurulduğunda geniş anlamda metin içi bağlamın da Kur'an'ın anlaşılması açısından son derece önemli

⁹⁹ Konuyla ilgili olarak bk. Sirâcüddîn Ebû Yâkûb Yûsuf es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır, h. 1317, s. 3-4; krş. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 120-121.

¹⁰⁰ Dilbilimle anlama yöntemi arasındaki ilişki ve Kur'an'ın anlaşılmasında dilbilimin işlevi hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicrî İlk Üç Asır)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), EÜSBE, Kayseri 2009, s. 177 vd.; "Kur'an'ı Anlama ve Tercümede Yöntem Sorunu -İsrâ Süresi 38. Âyet Örneği-", *Bilimname*, Yıl: 2009/2, Sayı: 17, Kayseri 2009, s. 52-53.

¹⁰¹ Bağlam çeşitleri ve Kur'an'ın anlaşılmasında bağlamın rolü hakkında geniş bilgi için bk. Güven, *Çokanlamlılık*, s. 237-307.

¹⁰² Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, Ankara 1996, s. 47.

¹⁰³ Güven, *Çokanlamlılık*, s. 250. Kur'an'ın anlaşılmasında dar anlamda metin içi bağlamın dikkate alınmasının önemiyle ilgili değerlendirme ve örnekler için bk. Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 46-47; Mustafa Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü*, Sidre Yayınları, Ankara 1996, s. 110-115; M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak*, 3 cilt, Fecr Yayınları, Ankara 2008, 1/24-25.

olduğu görülür.¹⁰⁴

Metin dışı bağlam, dar anlamda âyetlerin iniş sebebi olarak bilinen olayları kapsayabileceği gibi, geniş anlamda coğrafi, kültürel vb. özellikleriyle birlikte tenzil döneminin tamamını da kapsayan tarihsel bağlamdır.¹⁰⁵ Belli ve özel bir sebebe bağlı olarak indirilen âyetlerin ve içerdikleri mesajın anlaşılması, sözkonusu âyetlerin iniş sebebine bağlı olduğu gibi, özel bir sebebe binaen indirilmemiş birçok âyetin ve mesajlarının daha iyi anlaşılması için genel mânada vahiy ortamının iyi bilinmesi gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse, tarihsel bağlam, Kur'an'ın özellikle sonraki muhatapları açısından son derece önemlidir. Çünkü “sözün ilk muhatapları tarihte kaldığında, tarihe karıştığında, anlam bu sefer *metin* (text) ile *bağlam* (context) arasındaki ilişkide tezahür eder”.¹⁰⁶ Kur'an'ın sonraki, dolayısıyla da dolaylı muhatapları, onun ilk ve doğrudan muhatapları gibi tabii bağlam içerisinde bulunmadıklarından metinle aralarındaki perdeyi ortadan kaldırmak için sebep-i nüzül ve bağlam gibi enstrümanlara ihtiyaçları vardır.¹⁰⁷ Bu ihtiyacın en önemli göstergesi, sözgelimi, Enfâl sûresinin anlaşılabilmesi için Bedir Savaşı; Ahzâb ve Mücâdele Sûrelerindeki ziharla ilgili âyetlerin anlaşılması için zihar âdeti; ya da Kureyş sûresinin anlaşılması için Mekke toplunun ticarî hayatı hakkında bilgi sahibi olmaya muhtaç oluşumuzdur.¹⁰⁸

Dilsel ve tarihsel bağlamın yanı sıra, tefsirde ve özellikle de sosyolojik tefsir faaliyetinde dikkate alınması gereken bir diğer husus da, güncel bağlam olarak da ifade edilmesi mümkün olan aktüel alandır.¹⁰⁹ Güncel bağlam, ya da aktüel alandan maksat ise, yaşadığımız şu an ve günümüz toplumunun önde gelen sorunlarıdır. Âyetlerin indiriliş sebebi ya da tarihsel bağlamının

¹⁰⁴ Kur'an'ın anlaşılmasında Kur'an bütünlüğü ya da geniş anlamda metin içi bağlamın dikkate alınmasının önemiyle ilgili değerlendirme ve örnekler için bk. Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 47-56; Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü*, s. 116-120; Güven, *Çokanlamlılık*, s. 250-273.

¹⁰⁵ Burada “tarihsel bağlam” ifadesini, kültürel bağlamı da içine alacak şekilde kullandığımızı belirtmek gerekir.

¹⁰⁶ Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, s. 94.

¹⁰⁷ Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Tıbyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 10-11, 17-19.

¹⁰⁸ bk. Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, s. 87-88, 115; Konuyla ilgili geniş bilgi için ayrıca bk. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 196-199.

¹⁰⁹ Kur'an'ı anlama ve yorumlamada aktüel alanın dikkate alınmasının önemiyle ilgili olarak bk. Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 141-143.

bilinmesi, onların anlaşılabilmesi için belki tek başına yeterli olabilir. Ancak âyetlerin günümüz toplumuyla bağlantısının kurulması, içerdikleri mesajların günümüz insanı tarafından daha iyi algılanabilmesi ve günümüz sorunları bağlamında Kur'an'ın yorumlanabilmesi açısından aktüel alanın da iyi bilinmesi gerekir. Aksi halde, geçmişte yaşananlarla günümüz arasında irtibat kurmak mümkün olmayacağı gibi, deyim yerindeyse, geçmişle bugün arasında kurulacak köprünün payandalarından biri zayıf kalmış olur. Günümüz toplumlarının temel özelliklerinin ve problemlerinin geçmiş asırlardaki toplumlardan farklı yönleri olduğuna göre, Kur'an'ın evrenselliği, onun aktüel durumla ve muasır toplumlarla kurulacak ilişkisiyle doğrudan alakalıdır.¹¹⁰ Dolayısıyla, âyetlerin günümüz bağlamında yorumlanabilmesi için, âyetlerin anlaşılmasından sonra günümüz toplumunun özellikleri, ihtiyaç ve problemleri üzerinde kafa yormak ve âyetlerin bunlara ilişkin ihtiva ettiği mesajları tespit etmek gerekir. Fazlurrahman'ın önerdiği yöntemdeki "ikili hareket"¹¹¹ kavramını ödünç alarak ifade etmek gerekirse, metin içi ve tarihsel bağlam sayesinde aktüel durumdan Kur'an'ın indirildiği zamana gitmeli böylece Kur'an'ı anlamaya gayret etmeliyiz. Bu noktadan sonra günümüze dönerek Kur'an'ın günümüz toplumu için ihtiva ettiği mesajları tespit etmeye çalışmalıyız. Kur'an'ın günümüz toplumuna yönelik mesajlarının belirlenmesi ise şu anki durumun ve onu oluşturan unsurların tespit ve tahlil edilmesiyle mümkündür.¹¹²

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, sosyolojik ağırlıklı bir tefsir faaliyetinden toplumun özelliklerini, ihtiyaç ve sorunlarını göz önünde bulundurması beklenir. Şu anki durumun ve yaşadığımız toplumun özellikleri, ihtiyaç ve sorunlarının tespit edilmesi ise toplumun sistematik olarak araştırılmasıyla gerçekleştirilebilir. İşte bu noktada sosyolojik tefsirde uygulanacak yöntemin sosyolojiyi ilgilendiren kısmı devreye girmektedir. Çünkü günümüz toplumunun sistematik olarak araştırılması sosyolojinin alanına girmektedir. Dolayısıyla, sosyolojik ağırlıklı bir tefsir faaliyetinde toplumsal sorunlar daha fazla ön planda olacağı için, genel mânada tefsirde uygulanan yöntemin yanı sıra, sosyolojinin yöntem ve tekniklerine başvurma ihtiyacı hâsıl olur. Zira, toplumun tanınması, ihtiyaç ve sorunlarının tespit edilmesi ve bunların arkasında yatan nedenlerin analiz edilebilmesi sosyolojik araş-

¹¹⁰ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 141.

¹¹¹ Fazlurrahman'ın önerdiği yöntemle ilgili geniş bilgi için bk. Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 54-63.

¹¹² Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 58.

tırma, yöntem ve bakış açısıyla mümkündür.

E. Günümüz Açısından Sosyolojik Tefsirin Önemi

Yaşadığımız dönemde insanlığın, müslümanların ve ülkemiz insanının karşı karşıya kaldığı küresel ya da yerel nitelikli sorunlar analiz edildiğinde sosyolojik tefsirin son derece önemli olduğu görülür. Bu sorunların her birine Kur'an'ın birebir çözüm önerileri sunduğunu iddia etmek anakronizme yol açabileceği gibi, Kur'an metninin söylemediği şeyleri ona söyletme riski de taşıyabilir. Ancak Kur'an'ın içerdiği evrensel ilkelerin bu sorunların birçoğuyla ilgili çözüm önerileri ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Her şeyden önce, Kur'an "mutedil bir toplum"¹¹³ oluşturma iddiası taşımaktadır. Günümüzdeki sorunlar yumağının arkasında yatan en önemli neden, hoşgörüsüzlüğün, bencilliğin, cahilliğin, şiddet ve menfaatin hüküm sürmesi, deyim yerindeyse toplumların itidalden uzaklaşmaya başlamasıdır. "Mutedil bir toplum" oluşturma iddiasında olan Kur'an'ın ihtiva ettiği evrensel ilkelere günümüz dünyasının karşı karşıya kaldığı sorunlara çözüm önerileri aramanın oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu tür bir arayışın gereksiz ya da faydasız olduğu düşünülebilir. Böyle bile olsa, bu tür bir arayış içerisine girmenin herhangi bir riski yoktur. Ama bu arayışın olumlu sonuçlar verdiği düşünülecek olursa yapılan faaliyetin ne kadar önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Aslında tefsir ilmine dinamizm getirmek için de bu tür bir girişime başvurmanın gerekli olduğunu söylemek mümkündür. Zira şu sorular tefsir ilmi açısından hayati önem arz etmektedir:

- Tefsirin ve müfessirin görevi nedir? Ne olmalıdır?
- Geçmiş tefsirlerde yer alan bilgileri günümüz insanına nakletmek mi?
- Ülkemiz bağlamında söyleyecek olursak, mealler veya konulu çalışmalar vasıtasıyla halkımızın Kur'an bilgisini geliştirmek, onu sağlıklı bir şekilde anlamalarına yardımcı olmak mı?
- Toplumumuzun yaşadığı sorunlarla ilgilenip bu sorunlara Kur'an'ın söyleyebileceği bir şeyler varsa, bunlar üzerinde kafa yorup, Kur'an ile yaşanan toplumun sorunları arasında ilişki kurmak mı?
- Yoksa yerine göre, bunların hepsi mi?

Kanaatimizce günümüz açısından tefsir ilmi, her üç alanla da uğraşmalı-

¹¹³ Bakara, 2/143. "Böylece siz insanlara şahit olasınız, Resul de size şahit olsun diye, biz sizi aşırılıkları olmayan mutedil bir toplum yaptık."

dır. Zira geçmiş tefsirlerin muhtevası hem klasik olanın ve geleneğin muhafazası hem de geleceğin inşası açısından önemlidir. Ancak tefsirci bununla yetinmemelidir. Günümüz insanı Kur'an'ı büyük ölçüde mealler vasıtasıyla anlayabileceği için, onun anlaşılmasına yönelik çalışmalar da yapılmalıdır. Çünkü birçok âyette ifade edildiği gibi sünnetullah gereği, ilk muhataplarının dili olan Arapça ile indirilen Kur'an'ın¹¹⁴ ülkemiz insanı tarafından anlaşılması için Türkçe tercümelere ihtiyaç vardır. Kur'an'ın Türkçe tercümelere ise belli bir yöntemle göre hazırlanmalıdır. Bu anlamda tefsirci bir yandan tercüme ve meal yöntemleri üzerinde kafa yorarken, bir yandan da ehliyetli ilim adamları hazırladıkları meallerle bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik olarak pratik çalışmalar yapmalıdır. Üçüncü bir boyut olarak da, tefsircinin, yaşadığı dünyanın ve toplumun sorunlarına ilgisiz kalamayacağı düşünülüyorsa, yaşadığı dönemin sorunlarına Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkelerden çıkarılabilecek çözümler üzerinde mesai harcaması gâyet normal karşılanmalıdır. Zira töre cinâyetleri, küresel ısınma, çevre sorunları, fakirlik ve açlık problemi, yetersiz ve aşırı beslenme, aşırı diyet, terör, toplumsal şiddet, aile içi şiddet ve hatta sporda şiddet gibi birçok problem karşısında Kur'an'ın getirdiği evrensel ilkelerden çözümler aramak ve üretmek mümkündür. Çünkü bu sorunların temel kaynağı aşırılıktır. “Mutedil bir toplum oluşturma” iddiası taşıyan Kur'an'ın, ana nedeni aşırılık olan bu sorunlarla ilgili çözüm önerileri ihtiva etmemesi düşünülemez.

Toplumun karşı karşıya kaldığı sorunların çözümü noktasında sosyolojik tefsirin iki yönlü işlevinden söz etmek mümkündür. Birincisi toplumun yanlış din ya da Kur'an algısı sonucu oluşan ve yerleşen inanış, âdet, örf ve alışkanlıkların, Kur'an'ın doğru anlaşılması, yorumlanması ve mesajının doğru algılanması sayesinde giderilmeye çalışılmasıdır. Tarihi, coğrafi birçok farklı etkenin yanı sıra, din de bir toplumun hayat tarzına etki eden önemli faktörlerden birisi olduğu gibi, bir toplumun kendine has özelliklerinin, onların dini algılama biçimine etki etmesi sözkonusudur.¹¹⁵ Nitekim tarihsel süreç içerisinde ve günümüzde ortaya çıkan birçok problemin Kur'an'ın yanlış anlaşılmasından ve bu yanlış anlamının dinî kisveye bürünmesinden kaynaklandığı bilinmektedir.¹¹⁶ Bu açıdan bakıldığında toplumda oluşan

¹¹⁴ Örnek olarak bk. Yusuf, 12/2; İbrâhim, 14/4; Fussilet, 41/3, 44

¹¹⁵ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 228; krş. Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, s. 12.

¹¹⁶ Abdülcelil Candan, “Meal ve Tefsirlerde Görülen Bazı Sözcük ve Deyim Hataları İle Bunların Önemli Nedenleri”, *Marife*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya 2002, s. 87;

yanlış din algısının giderilmesi, yanlış din algısından kaynaklanan yerleşik örf ve âdetlerin dinin özüne uygun bir hale getirilmesi bakımından önemlidir.¹¹⁷

Yanlış din algısı sonucu oluşan bu sorunlar arasında töre cinâyetleri, aile içi şiddet gibi toplumu derinden yaralayanlar vardır. Sosyolojik ağırlıklı bir tefsir faaliyetinde ilk olarak dini yanlış algılama ve yorumlamanın sonucu ortaya çıkan bu âdet ve geleneklerin arkasındaki temel nedenler araştırılmaktadır. Bunun için söz konusu âdet ve geleneklerin yaygın olduğu bölgelerde sosyolojik bir araştırma yaparak hem olgunun nedenlerini, hem de boyut ve şekillerini tespit etme imkânı doğar. Böylece yanlış algılamanın nedenleri, boyutları vs. belirlenerek hangi noktada hata yapıldığı bilinmiş, diğer bir deyişle, sorun teşhis edilmiş olur. Hatanın düzeltilmesinin ancak nedenlerinin ve çıkış noktasının doğru tespit edilmesiyle mümkün olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu tür alan araştırmalarının önemli olduğu daha net olarak ortaya çıkar.

Sosyolojik tefsirin ikinci bir işlevi de günümüz toplumunun karşı karşıya kaldığı sorunlara Kur'an'ın içerdiği ilkelerden çözüm önerileri ve referanslar bulunması şeklinde tezahür eder. Bu bağlamda çevresel sorunlar, fakirlik ve açlık problemi, aşırı beslenme ya da yetersiz beslenme gibi sorunlar karşısında Kur'an'ın bakış açısı tespit edilir. Bu sorunlar dinin yanlış algılanmasından ziyade, anlaşılmasından ileri gelir. Dinin anlaşılmasıyla bu sorunlar arasında hiçbir şekilde bir bağlantı olmadığı düşünülse bile, bunların çözümü noktasında Kur'an'ın içerdiği ilkeler bize çok şey söyleyebilir. Bu noktada, bu sorunların nedeni, boyutu gibi hususlara yönelik sosyolojik araştırmalar yapılır. Böylece, toplumdaki tamamen kopuk bir tefsir yerine, bu araştırmanın verilerinin dikkate alındığı ve toplumun sorunlarıyla ilgilenen bir tefsir yapma imkânı doğar.

Bütün bu faaliyetlerde karşılaşılmaması muhtemel en önemli eleştiri, tefsirin ya da müfessirin böyle bir misyonu olup olmadığıdır. Bu eleştiri tartışılmaya

Gıyasettin Arslan, "Tefsirde Dünyevileşme", *Marife*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya 2002, s. 111.

¹¹⁷ Zira din ve toplum arasındaki etkileşim sonucu, yanlış dini algıların zamanla din gibi algılanması riski ortaya çıkabilmektedir. Din ve toplum ilişkisi ve etkileşimiyle ilgili daha fazla bilgi için bk. Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelme", s. 7-19.

değer olmakla birlikte,¹¹⁸ yaşadığımız sorunlara bir nebze de olsa çözüm ya da ışık tutabilecekse tefsircinin böyle bir eleştiriye muhatap olma riskine rağmen bu tür çalışmalardan geri durulmaması gerekir. Özellikle de sorunun kaynağı, Kur'an'ın anlaşılabilmesi ya da yanlış anlaşılması ise tefsirin bu yanlış anlamayı gidermek gibi bir misyonu olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Müslüman toplumunun bozulması ve müslümanların Batı karşısında za-yıflamalarından hareketle, toplumun ıslahına ağırlık veren tefsir akımının, genelde *ıctimâi-edebî*, *ıctimâi* veya *sosyolojik tefsir* olarak nitelendirildiği bilinmektedir. Bu isimlendirmelerin bazı sorunlar taşıdığı varsayımından hareket edilen bu çalışmada ulaşılan sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

Tefsir tarihinde ortaya çıkan hemen her tefsir bir şekilde toplumunun sorunlarıyla ilgilenmesine rağmen, *ıctimâi* tefsir akımını diğer tefsirlerden ayıran yön, toplumu ilgilendiren ortak sorunlar yumağını gündeme getirmeleri ve bu sorunlara çözüm üretmeyi amaçlamalarıdır. Bu açıdan, bu eserlerle diğer tefsirler arasında, ele alınan meseleler açısından bazı ortak hususlar olsa da, *ıctimâi* olarak nitelenen tefsirlerde toplumun ıslahı ön plana çıkarıldığı ve toplumun sorunlarının çözümüne yönelik yorumlar ağırlıkta olduğu için, bu tefsirlerin, diğer tefsirlerden farklı olarak, *ıctimâi* vb. şekilde nitelendirilmesini haklı kılan gerekçeler mevcuttur.

ıctimâi akımın *ıctimâi-edebî tefsir* olarak adlandırılması ise, akımın temsilcilerinin tefsirlerindeki amaçları ve eserlerinin içeriği açısından çok uygun bir isimlendirme olarak gözükmemektedir.

Sosyolojik kuram, yöntem ve tekniklerin sistematik olarak kullanılmaması bakımından *ıctimâi* akımın *sosyolojik tefsir* olarak adlandırılması da sorunlu gibi gözükse de, akımının temsilcilerinin yaşadığı dönemde sosyolojinin tam olarak sistemleşmediği göz önünde bulundurulduğunda sosyoloji-

¹¹⁸ Nitekim tefsirin normatif olmaktan ziyade, betimleyici olması gerektiğini öne süren ilim adamları olmuştur. bk. Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 112; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 18. Mehmet Paçacı bu konuyla ilgili çeşitli makalelerini bir araya getirerek kitaplaştırmıştır. bk. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire ne Oldu?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008. Tefsirin aslı vazifesinin bu olduğu konusunda biz de aynı kanaati taşımakla birlikte, eğer problemler Kur'an'ın anlaşılabilmesinden ya da yanlış anlaşılmasından kaynaklanıyorsa tefsirin bu yanlış anlamaların önüne geçmek gibi bir görevi olduğunu düşünüyoruz.

nin verilerini sistematik bir şekilde kullanmamaları, akımın sosyolojik diye nitelendirilmesi önünde engel teşkil etmemelidir. Akımın sosyolojik olarak adlandırılması konusunda zihni meşgul eden sorular makul görünmekle birlikte, sosyolojik yönelişin temsilcisi olarak kabul edilen müelliflerin, nihâyetinde yaşadıkları toplumu gözlemledikleri ve sosyolojik bakış açısına sahip oldukları söylenebilir. Dolayısıyla bir faaliyetin sosyolojik olması için mutlaka sosyolojik kuram, yöntem ya da tekniklerin sistematik olarak kullanılması gerektiği iddia edilmediği takdirde, bu yönelişe “*sosyolojik tefsir*” denmesi de mümkündür. Ayrıca, içtimâî tefsir akımını ortaya çıkartan etkenler ve akımın temsilcilerinin yapmaya çalıştıkları göz önünde bulundurulduğunda, akımın 19. yüzyıl sosyolojisinden ya da sosyologlarından etkilendiği de söylenebilir.

Bununla birlikte, toplumun Kur’ân-ı Kerîm, mealler, tefsir ve tefsirlere ilişkin algı, bilgi ve beklentilerini daha sahîh bir şekilde belirleyip karşılayabilmek için tefsir çalışmalarında sosyolojik kavram ve kuramların yanı sıra, anket, mülakat gibi nitel ve nicel araştırma tekniklerinin kullanıldığı alan araştırılmalarına ağırlık verildiği takdirde hem toplumun tefsirle ilgili bilgi ve beklentilerinin, yaklaşık da olsa, resmi çizilmiş hem de yukarıdaki eleştiriler dikkate alınarak yönelişin *sosyolojik tefsir* nitelenmesine uygun bir hale gelmesi sağlanmış olur. Bu bağlamda sosyolojik yöntem ve tekniklerin kullanılmamasından hareketle içtimâî tefsir olgusu inkâr etmenin doğru olmadığı, bunun yanı sıra, tefsirde sosyolojinin verilerinden sistematik olarak yararlanılmasının yapılan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahmed Emîn, *Zuamâu’l-İslâh fî Asri’l-Hadîs*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut ts.
 -----, Albayrak, Halis, *Kur’an’ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, Ankara 1996.
 Albayrak, *Tefsir Usûlü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
 Albayrak, İsmail, *Klasik Modernizmde Kur’an’a Yaklaşımlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
 Allen, Robert (ed.), *The Penguin Dictionary*, Penguin Books, Londra 2003.
 Arslan, Gıyasettin, “Tefsirde Dünyevileşme”, *Marife*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya 2002, ss. 107-118.
 Arslantürk, Zeki-Amman, Tayfun, *Sosyoloji: Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000,

- Aslan, Adnan, "Seyyid Hüseyin Nasr", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Cafer Karadaş), Arasta Yayınları, Bursa 2003, ss. 135-150.
- Atalay, Orhan, *Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı -İctimâî Tefsir-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul 2004.
- Baljon, J.M.S., *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Fecr Yayınları, Ankara 1994.
- , *Modernist Düşüncenin Şekillenışı* (çev. İsmail Çalışkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Bedevî, A. Zeki, *Mucemü Mustalahâti'l-Ulûmi'l-İctimâiyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1993.
- Bigiyef, Musa Cârullah, *Hatun* (haz. Mehmet Görmez), Kitâbiyât, Ankara 1999.
- Birişik, Abdülhamit, "Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdüdi", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Cafer Karadaş), Arasta Yayınları, Bursa 2003, ss. 51-71.
- Bottomore, T. B., *Toplumbilim* (çev. Ünsal Oskay), Der Yayınları, İstanbul ts.
- Candan, Abdülcelil, "Meâl ve Tefsirlerde Görülen Bazı Sözcük ve Deyim Hataları İle Bunların Önemli Nedenleri", *Marife*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya 2002, ss. 85-105.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- , *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989.
- Coşkun, Ali, *Sosyal Değişme ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2005.
- Cündioğlu, Düccane, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, Tibyan Yayınları, İstanbul 1997.
- , *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*, Kitabevi, İstanbul 1998.
- , *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Tibyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Çelik, Celaledin, "Kur'an'da Toplumsal Değişme", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler* (ed. Mahmet Bayyigit), Yediveren Kitap, Konya 2003.
- Demir, Şehmus, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması: Batıyla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Devellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, Ankara 1962.
- Düzgün, Şaban Ali, "Rasyonalist Düşüncenin Kur'an Yorumuna Etkileri", *II. Kur'an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- Er, İzzet, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- Erkal, Mustafa, *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, Der Yayınları, İstanbul 1996.
- Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık* (çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.
- Firuzâbâdi, Muhammed b. Yâküb, *el-Okyanûsu'l-Basît fi Terceme-i Kâmûsi'l-Muhît* (çev. Âsım Efendi, Ahmed Âsım b. Cenâni Gâzia), 4 cilt, Matbaatü'l-Bahriyye, İstanbul 1305.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi* (çev. Turgut Kalpsüz), AÜ Basımevi, Ankara 1964.
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım* (çev. M. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir), Birey Yayıncılık, İstanbul 1994.

- Goldziher, Ignace, *İslâm Tefsir Ekolleri* (çev. Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul 1997.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Güven, Şahin, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Çokanlamlılık Sorunu*, Denge Yayınları, İstanbul 2005.
- Hatipoğlu, İbrahim, "Fazlurrahman: Hayatına ve Fikirlerine Dair Genel Bir Çerçeve", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Cafer Karadaş), Arasta Yayınları, Bursa 2003, ss. 73-85.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Hûlî, Emîn, *Arap-İslâm Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar* (çev. Emrullah İşler-Mehmet Hakkı Suçin), Kitâbiyât, Ankara 2006.
- , *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod* (çev. Mevlüt Güngör), Kur'an Kıtıplığı, İstanbul 1995.
- İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddime*, Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, Beyrut 1960.
- Karadaş, Cafer, "İslâm Düşüncesinin Panoraması", *Çağdaş İslâm Düşünürleri* (ed. Cafer Karadaş), Arasta Yayınları, Bursa 2003, ss. 3-20.
- Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci -'Nezâir'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-", *Bilimname*, yıl: 2008/1, sayı: 14, Kayseri 2008; ss. 7-33.
- , *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), EÜSBE, Kayseri 2009.
- , "Kur'an'ı Anlama ve Tercümede Yöntem Sorunu -İsrâ Sûresi 38. Âyet Örneği-", *Bilimname*, yıl: 2009/2, sayı 17, Kayseri 2009, ss. 51-63.
- Keskin, Y. Mustafa, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 4 (2004), Sayı: 2, ss. 7-21.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Soruşturma", *İslâmiyât*, Cilt: 6, Sayı: 4, Ankara 2003, ss. 174-184.
- Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993.
- , "Kur'an ve Değişim", *Bilimname*, Yıl: 2003/1, Sayı: 1, Kayseri 2003, ss. 7-13.
- Koç, Turan, "Çeviri ve Kur'an'ın Türkçe Çevirileri", 2. *Kur'an Sempozyumu -Tebliğler Müzakereler- 4-5 Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1996, ss. 239-252.
- König, René, *Günümüz Sosyolojisi* (çev. Battal İnandı), Akademi Kitabevi, İzmir 1994
- Lapidus, Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası* (çev. İ. Safa Üstün), MÜİF Yayınları, İstanbul 1996.
- Mendras, Henri, *Sosyolojinin İlkeleri* (çev. Buket Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Muhammed Abduh, *Risâletü't-Tevhîd* (nşr. Hüseyin Yüsun el-Gazâl), Dâru İhyai'l-Ulûm, Beyrut 1992.
- Muhammed Abduh, Reşid Rıza, *et-Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Menâr, Kahire 1947.
- Muhammed el-Behiy, *İslâmi Düşüncede Oryantalist Etki*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996.

- Musa Kâzım Efendi, *Külliyât Dini ve İctimâî Makaleler* (haz. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- el-Müncidü'l-Fransiyü'l-Arabî*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1989.
- Namık Kemal, *Renan Müdafaaanâmesi* (haz. M. Fuad Köprülü), Milli Kültür Yayınları, Ankara 1962.
- Okumuş, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an Dili ve Retoriği*, Kitâbiyât, Ankara 2002
- , *Kur'an'ın Mutezîlî Yorumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire ne Oldu?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- , *Kur'an'a Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006.
- Polat, Salahattin, "Soruşturma", *İslâmiyât*, Cilt: 6, Sayı: 4, Ankara 2003, s. 185-194.
- Salih Abdülfettâh Hâlidî, *Tarîfu'd-Dârisîn bi Menâhici'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 2008, s. 568.
- Saraç, Tahsin, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, Adam Yayınları, İstanbul 1999
- Sezen, Yümnî, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- Sezer, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Sıddîkî, Mazharuddin, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce* (çev. Göksel Korkmaz, Murat Fırat), Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Şarkâvî, İffet, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce* (çev. Orhan Atalay-Veyssel Güllüce), Ekev Yayınevi, Erzurum 2001.
- Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası, Konya ts.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005.
- Türkdoğan, Orhan, *Kültürel Değişme ve Toplumsal Çözülme*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Ünver, Mustafa, *Kur'an'ı Anlamada Siyakın Rolü*, Sidre Yayınları, Ankara 1996.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Webster's New Encyclopedic Dictionary*, Black Dog&Leventhal Publishers Inc., New York 1995.
- Zehebî, Muhemmed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirân*, 3 cilt, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts.